

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

ΤΟΠΙΚΗ ΚΑΙ ΕΠΕΙΣΑΚΤΗ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ ΚΑΙ ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΣΙΔΗΡΟΥ: ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Δεν θεωρώ υπερβολή να χαρακτηρίσουμε τις κατηγορίες χειροποίητης κεραμικής II (με πλαστική διακόσμηση)¹ και III (αδιακόσμητη)² που συναντάμε στην Ήπειρο ως προϊόντα οικοτεχνίας, ενώ τις κατηγορίες χειροποίητης κεραμικής που μιμείται μυκηναϊκά πρότυπα³ και εκείνη της αμαυρόχρωμης IVa και β («matt-painted»)⁴ ως προϊόντα εργαστηρίου. Ο υποθετικός αυτός διαχωρισμός, όσο και αν φαίνεται τεχνητός, ανταποκρίνεται σε πραγματικότητα που εμπλέκει την οικονομική και την κοινωνική ζωή των ομάδων που ζούσαν στον ηπειρωτικό χώρο κατά τους χρόνους της Ύστερης Εποχής Χαλκού (ΥΕΧ) και της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου (ΠΕΣ). Το πέρασμα από την παραγωγή της οικοτεχνίας στην παραγωγή του εργαστηρίου μπορεί να αναζητηθεί σε τρεις βασικούς παράγοντες, που δεν είναι ανεξάρτητοι μεταξύ τους. Ο ένας είναι η μυκηναϊκή παρουσία στα παράλια και το εσωτερικό της Ηπείρου και χαρακτηρίζεται κυρίως από δείγματα μυκηναϊκής αγγειοπλαστικής. Ο άλλος είναι η διείσδυση βαλκανικών στοιχείων από βορρά και ανατολικά, καθώς αυτή εκφράζεται ιδιαίτερα με την αμαυρόχρωμη (matt-painted) κεραμική. Ο τρίτος παράγοντας είναι η σταδιακή χρήση των μετάλλων και συγκεκριμένα του ορείχαλκου.

Ως προς τον πρώτο παράγοντα, το «μυκηναϊκό», τα δεδομένα από την Ήπειρο⁵ —κεραμική και χάλκινα εργαλεία και όπλα— σε συνδυασμό με εκείνα που υπάρχουν σε όμορες περιοχές στο Β. Ιόνιο και στη Ν. Αδριατική (Νησιά Ιονίου - Ν. Α. Ιταλία - Αλβανία)⁶ φανερώνουν επαφές με ένα διαφο-

1. Πρβ. Ι. Βοκοταπούλου, *Βίτσα, Τὰ νεκροταφεία μιας μολοσσικής κόμης*, τ. Α', Αθήνα 1986, σ. 225-226 όπου και βιβλιογραφία.

2. Πρβ. Ι. Βοκοταπούλου, *ό.π.*, σ. 226-227 όπου και βιβλιογραφία.

3. Πρβ. Κ. Σουέρεφ, *Μυκηναϊκές μαρτυρίες από την Ήπειρο*, Θεσσαλονίκη 1986 (ιδ. διατριβή), σ. 87-90, όπου και βιβλιογραφία.

4. Πρβ. Ι. Βοκοταπούλου, *ό.π.*, σ. 227-276 όπου και βιβλιογραφία.

5. Πρβ. Κ. Σουέρεφ, *ό.π.*, σ. 21 κ. εξ.

6. Πρβ. R. Hope Simpson - O. T. P. K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, I. The Mainland and Islands*, Göteborg 1979, σ. 183-194 (Λευκάδα, Ιθάκη, Κεφαλληνία,

ρητικό κόσμο, τόσο στο οικονομικό, όσο και στο ιδεολογικό επίπεδο, αν και ορισμένες θεμελιώδεις συνθήκες δομής της κοινωνίας, που προέρχονταν για παράδειγμα από την κτηνοτροφική και την αγροτική εμπειρία, ήταν κοινές. Οι επαφές, ως γνωστό¹, ήταν διαφόρων ειδών, άμεσες στα παράλια Πάργας - εκβολών του Αχέροντα ποταμού, όπου το κυκλώπειο τείχος του Ξυλόκαστρου² και ο θολωτός τάφος της Κίπερης³, έμμεσες στην ενδοχώρα και μπορούν να ενταχθούν στο πλέγμα σχέσεων στο Ιόνιο και στη Μεσόγειο. Η μυκηναϊκή κεραμική⁴ που αποκαλύφθηκε ως τώρα στην Ήπειρο, δεν είναι σε ποσοστό⁵ που να δικαιολογεί την ευρεία χρήση της στην καθημερινή ζωή του οικισμού, αλλά ενέχει επί το πλείστον τη σημασία εκλεκτού αντικειμένου, που είτε ως δώρο, είτε ως ανταλλάξιμο προϊόν έφθασε στα χέρια ατόμων, που χρησιμοποίησαν ως κτέρισμα σε τάφο.

Ο μυκηναϊκός παράγοντας, που εμφανίζεται με αρχαιότερο δείγμα αγγειοπλαστικής στην περιοχή το κύπελλο τύπου «Βαφειό» του Πάζοχ στην Αλβανία⁶ (ΥΕ I—IIa) και νεότερο τις απομιμήσεις από υψίποδες κύλικες αμαυρόχρωμης κεραμικής (matt-painted) της Καστρίτσας⁷ (ΥΕ III Γ-ΠΕΣ) δεν μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα συμπτωματικών επαφών. Αντίθετα, η Ήπειρος και η Ν. Αλβανία δύνανται να ενταχθούν στο πλέγμα σχέσεων του μυκηναϊκού κόσμου, που άρχισε σποραδικά στο 15ο αιώνα, αλλά διαμορφώθηκε από το 14ο έως το 12ο αιώνα. Οι σχέσεις αναπτύχθηκαν στα παράλια και έδωσαν ώθηση σε τοπικά στοιχεία. Οργανώνεται, λοιπόν, ένα —έστω μικρής εμβέλειας— σύστημα διακίνησης αγαθών ανάμεσα στα παράλια και την ενδοχώρα και αντίστροφα, ενώ λειτουργεί ένας τουλάχιστον ναυτικός σταθμός στο Ξυλόκαστρο, κοντά στις εκβολές του ποταμού Αχέροντα και ταυτόχρονα

Ζάκυνθος): L. Vagnetti, «Quindici anni di studi e ricerche sulle relazioni tra il mondo egeo e l'Italia protostorica» στο AA. VV., *Magna Grecia e mondo miceneo, nuovi documenti*, Taranto 1982, σ. 9-4, e nota bibliografica: M. Korkuti, «Rapports de civilisation illyro-égeois à l'âge du Bronze et survivances de certains objets de type mycénien à l'âge du Fer», *Studia Albanica* 2, 1970, σ. 43-59 e F. Prendi, «The prehistory of Albania», στο *The Cambridge Ancient History* τ. III, 1, Cambridge 1982, σ. 215-231, 234-237.

1. Πρβ. Κ. Σουέρεφ, *ό.π.*, σ. 137-153, 169-174.

2. Σ. Ι. Δάκαρης, «Ανασκαφικά έρευναι εις την ομηρικὴν Εφύραν και το Νεκυιομαντεϊον της Αρχαίας Θεσπρωτίας», *ΠΑΕ* 1958, σ. 107-113.

3. Σ. Ι. Δάκαρης, «Ανασκαφή του Νεκυιομαντείου του Αχέροντος και θολωτού τάφου πλησίον της Πάργας», *ΠΑΕ* 1960, σ. 114-127.

4. Κ. Σουέρεφ, *ό.π.*, σ. 83-87.

5. Πρβ. Κ. Wardle, «Cultural groups of the Late Bronze and Early Iron Age in North West Greece», *Godišnjak Balk. Isp.* XV, 1977, σ. 176-180.

6. S. Islami - H. Ceka, «Nouvelles données sur l'antiquité illyrienne sur le territoire de l'Albanie», στο *Première Conférence des Etudes albanologiques*, Tirana 1965, σ. 447.

7. Σ. Ι. Δάκαρης, «Ανασκαφαι εις Καστρίτσαν Ιωαννίνων», *ΠΑΕ* 1951, σ. 173-185 και *Idem*, «Ανασκαφή εις Καστρίτσαν Ιωαννίνων», *ΠΑΕ* 1952, σ. 362-386.

εργαστήρια κεραμεικής εξειδικεύονται να μιμούνται, χωρίς να χρησιμοποιούν όμως τροχό, μηχαναϊκά πρότυπα¹.

Ο δεύτερος παράγοντας, ο «βαλκανικός», συνδέεται επίσης με την κεραμεική. Τα τεκμήρια που διαθέτουμε σήμερα οδηγούν σε πρότυπα της Δ. Μακεδονίας και της Ν. Αλβανίας², τα οποία εμφανίζονται και διαδίδονται από το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα π.Χ. Γραπτή αμαυρόχρωμη κόσμηση (mattpainted) και λεπτομέρειες στο πλάσιμο, έστω χωρίς τροχό, την όπτηση και την τελική επεξεργασία των αγγείων προδίδουν λειτουργία μάλλον εξειδικευμένου εργαστηρίου, σε αντίθεση με το οικοτεχνικό «χονδροειδές» επίπεδο των αγγείων κατηγορίας II και III, με πλαστική διακόσμηση και αδιακόσμητα αντίστοιχα, αν και η III είναι πιο προσεγμένη. Η νέα αντίληψη και χρήση της κεραμεικής αυτής κατηγορίας, που ενσωμάτωσε και μηχαναϊκά στοιχεία στο σχηματολόγιο και στη θεματολογία της κόσμησης, μπορούν να συσχετισθούν με σειρά αλυσιδωτών μεταβολών στον ηπειρωτικό χώρο.

Από τη μια θα πρέπει να υπογραμμίσουμε τη δημογραφική αύξηση που παρατηρείται στον ηπειρωτικό και γειτονικό αλβανικό χώρο από τη ΥΕΧ στην ΠΕΣ και από την άλλη τον εμπλουτισμό των οικονομικών διαδικασιών³, πέρα από την κτηνοτροφική και μικροκαλλιεργητική βάση. Πράγματι, η παρουσία χάλκινων εργαλείων και όπλων βαλκανικής τυπολογίας⁴, καθώς και η οχυρωματική δραστηριότητα στη γειτονική Αλβανία⁵ συνηγορούν για αύξηση πληθυσμού και οικισμών και για μετακινήσεις από βόρεια και ανατολικά. Παράλληλα μαρτυρούν για νέα μέσα και εξειδικεύσεις, που παρεμβαίνουν στην καθημερινή ζωή, νέα παραλλακτική πολυπλοκότερη δομή της κοινωνίας, ώστε να εξυπηρετούνται νέα συμφέροντα και αγωνίες του πληθυσμού.

Για τον τρίτο παράγοντα, που σχετίζεται με τη χρήση μεταλλικών αντικειμένων, έγινε ήδη αναφορά στις προηγούμενες παραγράφους, αλλά μπορεί και να αποσπασθεί, με σκοπό να κατανοηθεί καλύτερα η σημασία και το βάρος της εισαγωγής της μεταλλοτεχνίας και των προϊόντων της στην περιοχή. Γνωρίζουμε¹ τα πρώτα μεσοελλαδικής τυπολογίας μαχαίρια με ευθύ-

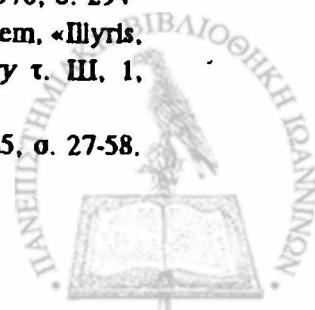
1. Πρβ. Κ. Σουέρεφ, *ό.π.*, σ. 116-169.

2. Πρβ. Ι. Βοκοτοπούλου, *ό.π.*, σ. 227-228, 255-276 και βιβλιογραφία, ιδιαίτερα Α. Hochstetter, «Die mattbemalte Keramik in Nordgriechenland, ihre Herkunft und locale Ausprägung», *PrZeit* 37, 1982, σ. 201-219.

3. Πρβ. Κ. Σουέρεφ, *ό.π.*, σ. 137-140. Idem, «Presenza micenea in Albania e in Epiro: problemi ed osservazioni», στο *Die Illyrer und die antike Welt*, Symposium, Hildesheim 1989, *Iliria* 2, 1989, 65-86.

4. Πρβ. Θ. Ι. Παπαδόπουλος, «Η εποχή του χαλκού στην Ήπειρο», *Δωδώνη* 5, 1976, σ. 294-317. F. Prendi, *ό.π.*, σ. 215-231. N. G. L. Hammond, *Epirus*, Oxford 1976, σ. 314-340. Idem, «Illyris, Epirus and Macedonia in the Early Iron Age» στο *The Cambridge Ancient History* τ. III, 1, Cambridge 1982, σ. 619-656.

5. Πρβ. N. Ceka, «Les fortifications prehistoriques Illyriennes», *Monumentet* 1, 1985, σ. 27-58.

γραμμη ράχη και τα κερατόσχημα Ξίφη κρητομυκηναϊκής τυπολογίας, που δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν προϊόντα τοπικών εργαστηρίων, ιδίως τα Ξίφη· αντίθετα, τα εγχειρίδια (βραχεία Ξίφη) με λαβή σε σχήμα T, οι διπλοί πελέκεις, οι αιχμές δοράτων, υστεροελλαδικής τυπολογίας είναι δυνατό να κατασκευάστηκαν σε κάποιο εργαστήριο της ευρύτερης περιοχής. Για μια τέτοια γνώμη συνηγορούν τόσο οι παραλλαγές της τυπολογίας, όσο και η διάδοση παρόμοιων εργαλείων και όπλων στην Αλβανία, τη Μακεδονία, τα νησιά του Ιονίου, τη Ν. Α. Ιταλία.

Κατά συνέπεια², δεν μπορούμε να υποβαθμίσουμε την κλιμακωτή χρήση του ορειχαλκου στην Ήπειρο, ταυτόχρονα με τις μυκηναϊκές απομιμήσεις στην κεραμεική κατά την ΥΕΧ. Η χρήση αυτή λογικά επηρέασε τόσο την καθημερινή ζωή σε οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό επίπεδο, με όξυνση ανταγωνισμών και σύγκρουση συμφερόντων, αφού ορισμένοι θα διέθεταν άνισα χάλκινα εργαλεία και όπλα ως προς τα παραδοσιακά μέσα επιβίωσης.

Επίσης, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη δύο επιμέρους δεδομένα που συνδέονται με τον τρίτο παράγοντα: α) τα βορειοβαλκανικά τυπολογικά στοιχεία ορισμένων ορειχάλκινων αντικειμένων και β) την περίπτωση της Βίτσας. Τα βορειοβαλκανικά τυπολογικά στοιχεία των ορειχάλκινων αντικειμένων δεν προσθέτουν μόνο έναν τόνο γραφικότητας, αλλά κρύβουν μια έντονη συνιστώσα από τεχνολογία των παραδουνάβειων περιοχών και ακόμα της κεντρικής Ευρώπης, που πιθανότατα επέδρασε άμεσα στην απαρχή της μεταλλοτεχνίας στην Ήπειρο. Η περίπτωση της Βίτσας³ Ζαγορίου εξάλλου είναι οριακή, γιατί αποτελεί για την Ήπειρο την αναμενόμενη εξέλιξη στην ΠΕΣ, με την ανάπτυξη των σπερμάτων από βορρά και νότο της ΥΕΧ και συγκεκριμένα με την παρουσία σιδηρένιων αντικειμένων, που τυπολογικά ανάγουν τις ρίζες τους σε πρότυπα υστεροελλαδικά και βαλκανικά.

Συνεπώς, χωρίς οι παραδοσιακές οικοτεχνικές κατηγορίες κεραμεικής II, με πλαστική διακόσμηση και III, αδιακόσμητη, να παύουν κατά την Ύστατη Εποχή Χαλκού, πιθανολογείται σοβαρά η εμφάνιση εξειδικευμένων εργαστηρίων με τοπική ή περιφερειακή εμβέλεια, που μιμούνται αφ' ενός μυκηναϊκά πρότυπα, χωρίς όμως τροχό, και που παράγουν αφ' ετέρου νέα κατηγορία κεραμεικής, την IVα και β, αμαυρόχρωμη (matt-painted), ωθούμενοι από όμο-

1. Για μια συζήτηση με βάση την τυπολογία των χάλκινων όπλων και εργαλείων της Ηπείρου κατά την ΥΕΧ βλ. N. G. L. Hammond, *ό.π.*, σ. 314-340· Θ. Ι. Παπαδόπουλος, «Η εποχή», σ. 295-391· K. Wardle, «Cultural», σ. 190-198· N. K. Sandars, *The Sea Peoples*, London 1978, σ. 95-100· A. F. Harding, *The Mycenaeans and Europe*, London 1984, σ. 127-134, 153-174· Κ. Σουέρεφ, *ό.π.*, σ. 91-107.

2. Πρβ. Κ. Σουέρεφ, *ό.π.*, σ. 164-165, 167-173. Idem, «Presenza» *μν.*

3. Ι. Βοκοτοπούλου, *ό.π.*, σ. 223-224, 291-304.

ρες περιοχές από «βόρεια» (Αλβανία) και «ανατολικά» (Μακεδονία - Θεσσαλία).

Το γεγονός αυτό που χαρακτηρίζει και τη μετάβαση από την Εποχή Χαλκού στην Εποχή Σιδήρου στην Ήπειρο δεν μπορεί να αποκοπεί από ένα σύνολο φαινομένων που προσδιόρισαν τις προϋποθέσεις ανάπτυξης των νέων παραγωγών εργαστηρίου. Οι θαλάσσιες διαδρομές των μυκηναίων που άγγιζαν τα ηπειρωτικά παράλια, οι αντιδράσεις των εντόπιων στη μυκηναϊκή πρόκληση, οι μετακινήσεις ομάδων από και προς τον αλβανικό, μακεδονικό και θεσσαλικό χώρο, η διάδοση του χαλκού και η αργή προσαρμογή των κοινοτήτων σε νέες κοινωνικές συνήθειες, που γίνονται εμφανείς με διάφορους τρόπους, όπως για παράδειγμα με τη χρήση «εξωτικών» κοσμημάτων από ήλεκτρο, χαλαζία, ορεία κρύσταλλο, χαλκηδόνιο, φαγεντιανή¹, συναποτελούν μέρος του πλαισίου, μέσα στο οποίο κινήθηκαν πιθανότατα οι διαδικασίες γέννησης ειδικευμένων εργαστηρίων.

Η μυκηναϊκή παρουσία, εν τέλει, αποτελεί νομίζω τον κύριο μοχλό των συνθηκών που αναπτύχθηκαν στα παράλια της Ηπείρου, απόηχοι των οποίων εισχώρησαν στην ενδοχώρα και βρήκαν πρόσφορο έδαφος στην υπό διαμόρφωση βαλκανική κοινή, που ήδη ανθούσε στο χώρο βόρεια της Πίνδου. Η μυκηναϊκή κεραμεική από την Ήπειρο δεν είναι μόνο η μαρτυρία από την παρουσία ενός πολιτισμού στα παράλια του Β. Ιονίου και της Ν. Αδριατικής, αλλά και από την ένταξη ενός χώρου, της Ηπείρου, στον ευρύτερο της Μεσογείου, όπου παρατηρούνται παράλληλα πολλαπλά φαινόμενα κινητικότητας.

1. Θ. Ι. Παπαδόπουλος, «Η εποχή», σ. 285-292 και Κ. Σουρέφ, *ό.π.*, σ. 104-110, 165-166, 168.

RIASSUNTO

CERAMICA LOCALE E D'IMPORTAZIONE NELL' EPIRO DURANTE LA TARDA ETA' DEL BRONZO E L' ANTICA ETA' DEL FERRO: OSSERVAZIONI

di
Costas Sueref

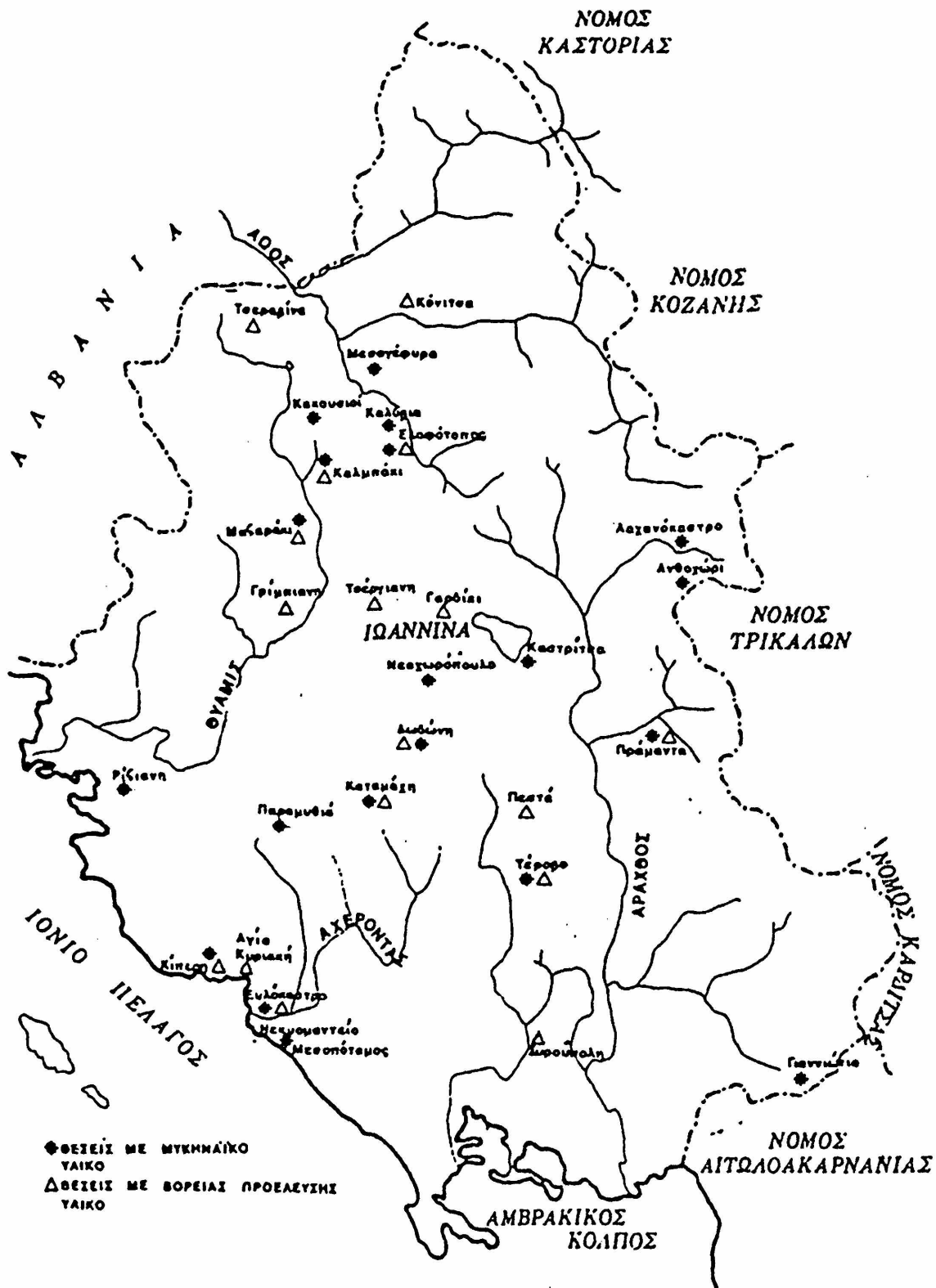
La ceramica d' impasto con decorazione plastica (cat. II) e quella non decorata (cat. III) di tradizione epirota possono essere caratterizzate come prodotti di artigianato domestico. La ceramica invece che imita modelli micenei, come pure quella dipinta di tipo «matt-painted» (cat. IVa e b), possono essere considerate come prodotti di artigianato professionale. Questa differenziazione ipotetica corrisponde alla realtà di vita economica e sociale dei gruppi attivi nell' area dell' Epiro durante la Tarda Età del Bronzo e l' Antica Età del Ferro.

Il passaggio dalle produzioni di artigianato domestico a quelle dell' artigianato professionale può essere ricercato in tre fattori fondamentali che non sono indipendenti fra loro: a) la presenza micenea diretta sulle coste e indiretta nell' entroterra; b) la penetrazione di elementi balcanici da nord e da est; c) la graduale introduzione dell' uso del metallo.

Università di Giannina
Dipartimento di Archeologia

Τοπική και επείσασκτη κεραμική στην Ήπειρο

Σχ. 1. Ήπειρος. Θέσεις ΥΕΧ με ευρήματα υστεροελλαδικής και βορειο-βαλκανικής τυπολογίας.

